

KOMPLEXITÁS – REDUKÁLVA

ÉBER MÁRK ÁRON

Niklas Luhmann:

Bevezetés a rendszerelméletbe

Szerk., előszó: Dirk Baecker, ford. Brunczel Balázs
Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 324 old. 3280 Ft
(Új Folyam)

Komoly nehézségekbe ütközik az a gyanútlan olvasó, aki különösebb jártasság nélkül próbál meg beférkőzni a rendszerfunkcionalizmus német képviselőjének, Niklas Luhmann-nak (1927–1998) elméleti rendszerébe. Olyan körkörös felépített elméleti építménnyel találja ugyanis szembe magát, amelynek önmagukba visszahajló folyosóin tett hosszú és megerőltető barangolásokat követően észrevétlenül újra ott találja magát, ahonnan elindult, s ami a legfájóbb: egyre kevésbé érti a látottakat. Noha Luhmann nem az érdeklődők elriasztásának, s végképp nem egy fogalmi labirintus kiépítésének szándéka vezérelte, jól tesszük, ha az elméleti rendszerével való ismerkedés előtt teoretikus építményének „térképével” vétezzük fel magunkat, vagy előzetesen „idegenvezetésért” folyamodunk. Mára magyarul is számos munka kínálkozik e feladatra¹ – nem is beszélve a végeláthatatlan német nyelvű bevezetésekről és „Luhmann-gyorstalpalókról”. Az ideális megoldás mégis az, ha a bejáratnál maga a szerző vár bennünket, hogy előzékenyen körbevezessen birodalmában. A *Bevezetés a rendszerelméletbe* című kötet éppen ezzel a céllal íródott. Pontosabban: ezzel a céllal hirdette meg Luhmann előadását az 1991/92-es tanévben a

1 ■ A német kiadásról (2002) lásd Tóth Benedek kiváló recenzióját: Második rendbéli bevezetés. *Educatio*, 2004. 2. szám, 319–324. old.

Bevezető jellegű magyar nyelvű másodlagos irodalom – a teljesség igénye nélkül: Karácsony András: Rendszer, autopoézisz, kommunikáció. In: Balogh István – Karácsony András: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Balassi, Bp., 2000. 269–329. old.; Karácsony András: Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoézise. *Szociológia*, 1990. 1–2. szám, 1–28. old.; Pokol Béla: Niklas Luhmann rendszerelmélete. In: uő: *Szociológiai elmélet*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Bp., 1997. 31–64. old.; Helmut Staubmann: A szociális rendszerek mint önreferenciális rendszerek – Niklas Luhmann. In: J. Morel et al.: *Szociológiai elmélet*. Ford.: Berényi Gábor, Osiris, Bp., (1997) 2000. 227–246. old.

2 ■ A könyv német kiadója hozzáférhetővé tette az eredeti hangfelvételeket is, így előadásonként néhány euróért németül hallgathatjuk is Luhmann az „Autópálya-egyetem” nevű szolgáltató keretében.

3 ■ Niklas Luhmann: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984.

Bielefeldi Egyetem másodéves (!) szociológushallgatói számára, ugyanis a szóban forgó kötet a hasonló címmel tartott előadás hangfelvételeinek átírata.²

Luhmann szerint a társadalomelméletnek az a feladata, hogy lehetővé tegye a rendkívül komplex társadalmi valóság komplex megragadását, egyúttal áttekinthetővé tételét (a komplexitás redukcióját). Luhmann-nál ez a redukált szint maga is jelentős komplexitást eredményezett, az elméletet ugyanis közel hatvan kötetben és ötszáz további cikkben és tanulmányban fejtette ki, ráadásul jóval halála után is sorra jelennek meg kéziratban maradt munkái. A nyolcvanas évek elején, egyfelől az univerzális társadalomelméleti program igénye, másfelől nézőpontjának eltolódása a komplexitás újabb redukciójára ösztönözte Luhmann. Ennek eredménye lett az a kötet, amely *Szociális rendszerek – Egy általános elmélet alaprajza* címmel vázlatosan (bő 600 oldalon) ismerteti az elméleti modellt és a fogalmi apparátust.³ Ezek után vajon mi készítette egy még tovább egyszerűsített elmélet közzétételére? Ót semmi. Az előadásokat négy évvel a szerző halála után kiadó Luhmann-tanítvány, Dirk Baecker az előszóban így fogalmaz: „Biztos vagyok benne, hogy Luhmannban sohasem merült volna fel annak gondolata, hogy valamelyik előadásának átiratát megjelentesse. Sok előadás túl befejezetlen és túl bizonytalan volt számára.” (9. old.) Miért mégis?

Baecker tudta, hogy a luhmanni rendszerelmélet megismerése fokozatosságot igényel. Csak a fogalmak kapcsolódásait lépésről lépésre tisztázó, spirális mozgással közelíthetünk a megértéshez, s a legalsó szintnek „nyitottnak” kell lennie, hogy lehetővé tegye a bekapcsolódást. Másfelől „ez a könyv – írja Baecker – arra alkalmas [...], hogy fellépjen az elmélet *dogmatikus zártságának benyomása ellen*” (9. old. – Kiemelés tőlem, E. M. Á.). A luhmanni rendszerelmélet *zártsága* több értelemben is a kritikák keresztüztében áll, nem felesleges e vádaknak elejét venni. „Luhmann számára egy bevezető előadás megtartása azt jelentette, hogy könyvével [ti. a *Szociális rendszerek-nél*] lényegesen erősebben hangsúlyozta azt a körülményt, hogy az elmélet egy konstrukció eredménye, amely sok helyen olyan fogalmi döntésekre vezethető vissza, melyek számára nem létezik semmilyen egyértelmű, akár a dologból, akár az elméletből levezethető – vagyis sem empirikus, sem deduktív – mérték. Luhmann ezért az előadásaiban arra törekedett, hogy sok helyütt, ahol a könyvben egy meghatározott mó-

don döntött, más lehetséges döntéseket is megengedjen, sőt olykor talán javasoljon is.” (7–8. old.)*⁴

És valóban. A szöveg bepillantást enged a fogalmi döntések mögött megbúvó elméleti összefüggések és indokok sorába, érthetővé teszi az elméleti építkezés logikáját. Sőt az előadás-gyűjtemény olykor-olykor elbizonytalanodó, döntéseiben kételkedő, szövegeire nem emlékező „szórazott professzorként” mutatja, míg máskor önmagán, autójának beszoruló ajtáján és messze földön híres cédulás dobozán (*Zettelkasten*) is ironizáló hétköznapi emberként ismerhetjük meg.⁵ A kötet „lehetővé teszi, hogy Luhmann maga is egy elméletnek – mely nem utolsósorban a saját elmélete – a megfigyelőjeként tűnjön fel, aki a többi megfigyelőt, vagyis a közönséget arra csábítja, hogy megfigyelőként a saját megkülönböztetéseiket is latba vessék.” (8. old.)* Mint látni fogjuk, a sajátos nézőpontokkal rendelkező megfigyelő – absztrakt módon megkülönböztető és megjelölő rendszerként definiálva – nagyon fontos szerepet játszik az elméletben.

„FURCSA HURKOK”

A luhmanni rendszerelmélet egyik legszembeötlőbb sajátossága, hogy mindig rekurzív, önmagukba visszacsatoló rendszerekkel van dolgunk. Valamennyi központi fogalma – művelet, önreferencialitás, önszerveződés, autopoiézisz, *re-entry*, értelem, kommunikáció és így tovább – ezzel függ össze. Sajátos nyelvhasználatában a rendszerek hurokszerű műveleteik révén egyszerre *alanyai* és *tárgyai* saját aktivitásuknak: önmagukra vonatkoznak, elkülönítik, létrehozzák, termelik, fenntartják, megismerik és leírják önmagukat. A szubjektum, illetve a cselekvő fogalma helyett – ami hagyományosan uralja a modern szociológiát – Luhmann-nál a rendszer, illetve a művelet fogalmához kapcsolódik az aktivitás.⁶

Az önmagába, illetve önmagára visszahajló nyílall ábrázolható elképzeléssel nemcsak a rendszerelméletben találkozhatunk. Douglas R. Hofstadter ugyanilyen „furcsa hurkokat” (*strange loops*) mutatott be Johann Sebastian Bach sajátos szerkezetű fűgáiban és kánonjaiban, M. C. Escher grafikáin, valamint Kurt Gödel matematikus munkásságában, akinek „nemteljességi tétele” rámutatott az önmagukra hivatkozó állítások eldönthetlenségére, paradoxonjaira.⁷ Luhmann számára a Gödel-tétel és a hasonló halmazelméleti paradoxonok világossá tették, hogy a rendszerelméletben rendre hasonló önellentmondásokkal kell konfrontálnodnia, és következetes paradoxon-elhárításra kell törekednie.

A rendszerek, akárcsak Parsonsnál, Luhmann-nál is egymásba ágyazódnak. A szociális rendszerek elmélete például a szociológia egyik alrendszere, amely maga is a tudomány funkciórendszerén belül helyezkedik el, miközben mindezt az össztársadalmi rendszer foglalja magában. A rendszerelmélet így mindig csak olyan megállapításokat tehet, amelyek önmagukra is igazak, különben paradoxonba ütköznek. Ugyanakkor a luh-

manni rendszerelmélet a legpregnansabban mindig saját fogalmaival írható le (erre az önleírásra utal az „autologia” fogalma), azaz pontosan azt a tudást előfeltételezi, melyet a rendszerelmélet megismerése érdekében éppen meg kellene osztania az olvasóval. Luhmann egy helyütt például így fogalmaz: „A rendszerelmélet valamiféle saját magát megfigyelő, autopoiétikus, rekurzív mechanizmussá – ha úgy tetszik, rendszerré – vált, amely benyomásmintájaként a legenyűgözőbb ama dolgok között, amelyek ma [...] élénk tárulnak.” (64. old.) Mivel ilyen módon nem juthatunk beljebb, az elméleti bevezetéshez elengedhetetlen, hogy megtaláljuk a *kivezetést* e rekurzív cirkularitásból.

4 ■ A csillaggal jelzett idézetek esetében a könnyebb érthetőség kedvéért stilisztikai módosításokra volt szükség.

5 ■ Egyik előadásán a „negatív tények kauzalizását” például így világította meg: „Tegnap este a kocsim vezetőoldali ajtája nem nyílt ki. Az autót szervizbe kell vinnem, ha ez megismétlődik. Vagy meg kell javítani az ajtót, vagy át kell helyezni a kormányt a másik oldalra.” (90. old.)

6 ■ Afelől, hogy Luhmann ebben kivétel, kevés kétségünk lehet. Némedi Dénes szerint: „A modern szociológiában (modern alatt értem a XX. század második felének szociológiáját) a cselekvésemélet központi szerepet játszott. Úgy tűnik, hogy ez természetes, és inkább az szorul magyarázatra, ha egyes elméletalkotók (mint például Luhmann) tagadják a cselekvésemélet központi szerepét.” Némedi Dénes: Miért központi része a szociológiának a cselekvésemélet és miért nem? Kézirat 1. old. (Kiemelés tőlem, É. M. A.)

7 ■ Vö. Douglas R. Hofstadter: *Gödel, Escher, Bach – Egybefont gondolatok birodalma*. Ford.: Lipovszki Gábor. Typotex, Bp., (1979) 2005. 777. old.

8 ■ Ha a parsonsi tradíció közvetlen követőjét kellene megnevezni, sokkal inkább a szintén német Richard Münchre érdemes gondolni. Talán nem is véletlen, hogy egy recenzójában Némedi Dénes Münchöt „lapos és fantáziátlan Parson-epigonnak” tekinti. Vö. Némedi Dénes: Reflexiók a társadalomelméletéről. Balogh István – Karácsony András: Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig című könyve kapcsán. *Szociológiai Szemle*, 2000. 4. szám, 118. old.

9 ■ Luhmann a *Soziale Systeme* első fejezetének első mondatában meg így fogalmaz: „A következő megfontolások abból indulnak ki, hogy *rendszerek vannak.*” i. m. 30. old. (Kiemelés tőlem, É. M. A.) A kései Luhmann ugyanezt már egy megfigyelő megfigyeléseként azonosítja. Konstruktivista fordulatanak útjelzői: az 1988-as *Ismeret mint konstrukció (Erkenntnis als Konstruktion)*. Benteli, Bern, 1988. lásd még in: *Aufsätze und Reden*. Reclam, Stuttgart, (1988.) 2001. 218–243. old.), 1990-ből a *Szociológiai felvilágosodás* 5. kötete *Konstruktivista perspektívák* alcímmel (*Soziologische Aufklärung* 5. Band. *Konstruktivistische Perspektiven*. Westdeutscher, Opladen, 1990.), valamint szintén 1990-ből a tudomány funkciórendszerének leírását a konstruktivista ismeretelmélettel összekapcsoló *A társadalom tudománya (Die Wissenschaft der Gesellschaft)*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990.)

10 ■ Luhmann szerint ez az összehasonlíthatóság érdekében történik. A *Soziale Systeme* után például minden funkciórendszer leírásának egy-egy vaszkos monográfiát szentelt. Ennek keretében készült el 1988-ban *A társadalom gazdasága (Die Wirtschaft der Gesellschaft)*. 1988.), 1990-ben *A társadalom tudománya (Die Wissenschaft der Gesellschaft)*. 1990.), 1993-ban *A társadalom joga (Das Recht der Gesellschaft)*. 1993.), majd a további könyveket követően életművét – a röviddel halála előtt 1997-ben két kötetben megjelenő – *A társadalom társadalma (Die Gesellschaft der Gesellschaft)*. 1997.) című társadalomelméletével koronázta meg (valamennyit a Suhrkamp Verlag adta ki Frankfurt am Mainban).

11 ■ Valamint: Luhmann: *Soziale Systeme*, 7. old. A szociológia (permanens) kríziséről vö. Némedi Dénes: Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In: *Modern szociológiai paradigmák*. Kézirat, 11–82. old.

A LUHMANNI ÉLETMŰ

Luhmann alkotói korszakainak meghatározásakor jellemzően a *Szociális rendszerek* megjelenését – s ezzel együtt: az önreferenciális és autopoietikus rendszerek fogalmának bevezetését, a struktúrafogalom műveletivé (tehát eseményjellegűvé) alakítását – szokták kiemelni, s ennek fényében beszélnek az 1984 előtti „korai”, illetve azt követően a „késői”

Luhmannról. A parsonsi tradíció ápolása és továbbfejlesztése – amit a társadalomelméleti diskurzus hagyományosan Luhmann-nak tulajdonít – egyre kevesebbet hallat magáról. Az életmű második szakaszában szinte csak az elmélet univerzalizációs igénye emlékeztet Parsonsról.⁸ Luhmann alkotói pályájának e kettősztását tovább kell differenciálnunk, ha az előadás-gyűjtemény pontosabb elhelyezésére törekszünk. A nyolcvanas évek második felében ugyanis Luhmann jelentős ismeretelméleti fordulatot tett: az 1984-ben még képviselt „naturalizált ismeretelmélet” (*naturalisierte Epistemologie*) felváltja, illetve kiegészíti a „műveleti konstruktivizmusnak” nevezett episztemológiai beállítódás.⁹ Míg a *Szociális rendszerekben* a forma, a re-entry, a megfigyelés, illetve a megfigyelés megfigyelésének fogalmai csak kisebb jelentőséget kaptak, addig az újabb hangsúlyeltolódásokat követő bevezető előadásokban már e fogalmak körül szerveződik újra a luhmanni elmélet.

A luhmanni rendszerelmélet – mint absztrakt fogalmi modell – legfőbb erénye, hogy a tárgyterület elemzésének minden szintjén alkalmazható. Luhmann alapvetően biológiai rendszerekről (organizmus), pszichikai rendszerekről (tudat), illetve szociális rendszerekről beszél. Valamennyi autopoietikus, ami annyit tesz, hogy a saját műveletei hálózatából, saját műveletei révén termeli újra önmagát. Az organizmus esetében a műveletek anyagi életfolyamatokat, a tudati rendszerek esetében gondolatokat, a szociális rendszerek szintjén pedig kommunikációt jelentenek. Luhmann olvasatában a szociológia felada-

ta a szociális rendszerek vizsgálata, amelyek tovább tagolhatók interakciós, szervezeti és társadalmi rendszerszintekre, ráadásul ez utóbbin belül található a gazdaság, a tudomány, a jog, a művészet, a politika, a vallás stb. funkciórendszere. De hol nyer értelmet ez a meghökkenítő „rendszerezés”?

Az elméleti modell és fogalmi háló valamennyi elemzési szintre ráilleszhető és konkretizálható a tudattól a tudományig, a mindennapi beszélgetések in-

terakciós rendszereitől az ösztársadalmi rendszerig. Az előadás-gyűjtemény sem tesz mást, mint emészthető formában mutatja be e kategoriális apparátus főbb komponenseinek összefüggéseit. A luhmanni életmű így – erős leegyszerűsítéssel – egyetlen téma vagy séma variációja.¹⁰ Sajátos megközelítésmódjából következően a más elméletek által nem hangsúlyozott összefüggéseket rendkívül élesen képes megvilágítani, ám ugyanez az olvasóban, ha már kiismerte az elméleti építkezés logikáját, éppen az egyoldalúság érzését keltheti.

Luhmann az első előadás elején megismétli a *Szociális rendszerek* nyitó mondatát: „A szociológia elméleti válságban van.” (13. old.)¹¹ Az elmélettel való foglalatosság szerint a klasszikusokra (Marx, Weber, Durkheim, Simmel) való visszanyúlást, vagy az empirikus vizsgálatokból kialakított, közepes szintű elméletek részletmunkálatait jelenti. Éppen csak a modern társadalom sajátos problémáinak teoretikus leírása marad el. „A valóban lenyűgöző intellektuális fejlődés ma a szociológia területén kívül megy végbe. Mindenesetre ez az a benyomás, amelyből kiindulok.” (13. old. *) S akkor milyen forrásokkal kívánja pótolni a társadalomelméleti hagyományt? A klasszikusok helyett főképpen a rendszer-, kommunikáció- és evolúcióelméletből, a konstruktivista ismeretelméletből és a másodfokú kibernetikából (Heinz von Foerster), valamint a sejtbőlbiológiából (Humberto R. Maturana) merít, de felhasználja a matematikai-filozófiai differenciaelméletet (George Spencer Brown), a műveleti dialektikát (Gothard

Günther), az észlelésszociológiát és attribúció-kutatást (Fritz Heider), valamint a neurofiziológiát is – és a sor még hosszan folytatható volna. Ez a sajátos mérítési bázis – tele ismeretlen szakterületekkel, sosem hallott nevekkel (a kevés kivétel közé tartozik Husserl és Parsons)¹² – nem véletlenül vált ki máig idegenkedést az erős filozófiatörténeti kötődésű elméleti szociológusokból. A természettudományok expanziójának fenyegetése, valamiféle szociobiológia feltámadásának és asszimilációs törekvéseinek félelme miatt Luhmann rendszerelméletére a szociológia autonómiáját veszélyeztető reduktív teorema árnya vetült, nem is beszélve a szociáltechnológia vádjáról. No de ne siessünk ennyire előre...

AZ (ELM)ÉLETTÖRTÉNETI ELBESZÉLÉS

Az eredetileg jogi képzettségű Luhmann viszonylag későn kapcsolódott be a társadalomelméleti diskurzusba. Sorsdöntőnek a Harvardra 33 évesen elnyert tanulmányút bizonyult, ahol közelebbről is megismerkedhetett Talcott Parsons strukturalista-funkcionalista rendszerelméletével. Nem véletlenül kezdi előadásait a szociológia és a rendszerelmélet összekapcsolódásáról azon a ponton, ahol még az elméleti érdeklődésű szociológushallgatók java része is megtorpan: az önfenntartást a középpontba állító funkcionalizmus, illetve a parsonsi AGIL séma ismertetésével. Luhmann pontról pontra bemutatja az előbbi elméleti építmény hiányosságait, noha szerinte nem elsősorban ezek vezettek elvetéséhez. „Azok az okok, amelyek miatt mindezt feladták, inkább ideológiaiak voltak, mint mondjuk elmélettechnikaiak. [...] Az elutasítás mindenekelőtt azon a vélekedésen alapult, hogy ezekből az elméleti alapokból kiindulva nem lehet eljutni a modern társadalom kellően radikális kritikájához.” (18. old.) Egy oldallal később így folytatja: „A rendszerre – nem minden alap nélkül – úgy tekintettek, mint valami technikai dologra, tervezési eszközre, a társadalmi intézmények elemzésének eszközére, olyan tervezők segédeszközének tartották, akiknek nincs más szándékuk, mint az uralkodó viszonyok reprodukálása, megjavítása és racionalizálása.” (19. old.) E vádak fontosak, hiszen hasonlókat később Parsonsszal és Luhmann-nal szemben is megfogalmaztak. A különbség csak az, hogy e korai kezdeményekre vonatkozóan jórészt Luhmann is egyetért a bírálókkal.

Később megvilágító erejű magyarázataival könnyedén rendszerezi a meghökkentő parsonsi terminológiát, bemutatja összefüggéseit a rendszerek önfenntartását vizsgáló funkcionalizmussal, majd ennek is sorra veszi gyenge pontjait. A második előadás Parsons-kritikája fokozatosan láthatóvá teszi az elmélet maga teremtette nehézségeit. „Eltekintve az elmélet ideológiai indíttatású kritikájától – amely sohasem törekedett argumentatív kontaktusra, azaz nem mélyedt el az elméletben –, úgy tűnik számomra, hogy az elméletalkotásnak ez a bizonyos értelemben szűk keretek közé szorított önfegyelmzése az egyik legfontosabb nehézség, s

mindenekelőtt ez az, ami a leginkább korlátozta vagy erősen redukálta Parsons tanítványainak körét.” (39. old.)* Parsons „nagy elméletéről” megállapítja: „sem előtte, sem utána nem találhatunk ennyi szociológiai felismerést egy ennyire átfogóan felépített keretbe foglalva”, ugyanakkor „az elmélet bizonyos értelemben mégis zsákutca volt a sajátosan szociológiai rendszerelmélet fejlődésében” (39. old.). Az (elm)élettörténeti narratíva szerint nem maradt más út Luhmann számára, mint hogy az általános rendszerelmélet interdiszciplináris terepe felé hátráljon ki e zsákutcából.

Így jut el az előadás a nyílt rendszerek korai elméleteitől – az egyensúlyi, majd az egyensúlytalansági modelleken, az *input-output* sémát adaptáló koncepciókon és a korai kibernetikán keresztül – a műveletileg zárt rendszerek elmélettechnikai újításáig, jelezve az általános rendszerelmélet kérdésfeltevéseinek és kiindulópontjainak etolódását. Meggyőzően oldja fel az „analitikus”, illetve „konkrét” rendszerek (hamis) megkülönböztetését. Eleve a kérdésfeltevessel van ugyanis gond, ha egy külső – a megfigyelt rendszeren kívül álló – megfigyelőt feltételezünk. Luhmann

12 ■ Luhmann-nak Husserlhez, illetve Parsonshoz fűződő kapcsolata a honi kutatásban is jól kidolgozott terület. Karácsony András rövidebb elemzése mellett (vö. Karácsony András: Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle*, 2003. 1. szám) Koroncai András, az értelem fogalmát központba állítva, részletesen is kimutatja a fenomenológia hatását (a korai) Luhmannra. Koroncai András: A luhmanni rendszerelmélet és a fenomenológia. In: *Modern szociológiai paradigmák*. Kézirat, 88–147. old. A Luhmann-Parsons viszonyról Pokol Béla: A funkcionalista rendszerelmélet kibomlása. Talcott Parsons és Niklas Luhmann társadalomelméletének kategóriáiról. In: Csepeli György – Papp Zoltán – Pokol Béla: *Modern polgári társadalomelméletek*. Gondolat, Bp., 1987. 153–324. old.

13 ■ Vö. Pokol Béla: *Szociológiaielmélet*. Különösen 21–101. old.

14 ■ Éppen emiatt érzem problematikusnak Némedi Dénes két megjegyzését: „Luhmann akkora tekintéllyel bírt, hogy senki sem merte rajta számon kérni, honnan veszi a bátorságot például az eszmetörténet, a jog, a gazdaság területén való kalandozásra. (Hozzá kell tenni, hogy ha az egyes diszciplínákat luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor Luhmann saját eljárása eleven cáfolat a rendszerek autopoietikus zártágára vonatkozó tételének.)” Némedi: Reflexiók... 124. old., valamint: „Luhmann funkcionalista rendszerelmélete – benyomásom szerint – egyre kevésbé érdekes (mert, hogy saját fogalmát használjam, autopoietikus úton egyre inkább önmagába záródik, azaz egyre inkább saját fogalmi rendszeréből adódó problémákkal van elfoglalva).” Némedi Dénes: Elismerés és megvetés. *BUKSZ*, 1998. tél, 394. old. (Kiemelések tőlem, É. M. A.).

15 ■ E problémáról Karácsony: Rendszer, autopoieízis... 294–329. old., valamint Karácsony András: Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle*, 2003. 1. szám. Számos kétértelmű kitétel található egy másik, magyarul hozzáférhető szövegben is. Vö. A konstruktivizmus megismerésprogramja és az ismeretlenül maradó realitás. In: Niklas Luhmann: *Látom azt, amit te nem látsz*. Szerk. Karácsony András, ford. Kiss András Lajos. Osiris-Gond, Bp., (1990.) 1999. 60–107. old.

16 ■ A „strukturális kapcsolódáshoz” hasonló funkcióval használja Luhmann a Parsonstól örökölt „interpenetráció” fogalmát is, ez utóbbinak azonban inkább a parsonsi hagyományt következő Richard Münch elméleti rendszerében van a maig központi jelentősége. Luhmann e két fogalom viszonyáról egy helyütt ezt mondja: „Nem vagyok teljesen biztos benne, hogy ezt a két fogalmat szükséges hosszabb ideig megkülönböztetni. Eltérő az elméleti örökségük, eltérő a történelmük, de közel fekszenek egymáshoz.” (253. old.)

szerint a megfigyelőnek „fizikailag működni kell, élnie kell, szüksége van kognitív apparátusra, emlékezetre, részt kell vennie a tudományban, a társadalomban, kommunikálnia kell, engedelmeskednie kell a tömegmédiának, a sajtónak és a kiadóknak, vagy valamiképpen alkalmazkodnia kell hozzájuk. [...] [N]em a megfigyelő teszi-e tulajdonképpen először lehetővé a megfigyelő és megfigyelt tárgy közti differenciát? Vagy megint másképp, nem arra kell-e rákérdeznünk, hogy miképp teszi a világ lehetővé azt, hogy képes legyen megfigyelni saját magát, vagyis azt, hogy saját maga megfigyelő és megfigyelt közti különbségre hasad szét?” (61. old.*). Ez a kérdésfeltevés pedig már Luhmann elméletének egyik centrális mozzanatahoz vezet el.

A „ZÁRT” RENDSZER

Sem járható útja, sem értelme nem volna annak, hogy bevezetést nyújtsak a bevezetésbe – s ezzel a komplexitás redukcióját újból redukáljam –, néhány közkeletű félreértés és tévedés elhárítására azonban mód is, szükség is van: így ugyanis pontról pontra megadhatók a luhmanni koncepció főbb csomópontjai. Az összehasonlító értelmezésekben gyakran találkozhatunk azzal az állítással, hogy míg Parsons analitikusan megkülönböztethető, nyílt rendszerekről beszél, addig Luhmann reálisan létező, zárt rendszerekből indul ki.¹³ Ez azért megtévesztő, mert Luhmann-nál szó sincs arról, hogy a rendszer *minden tekintetben* zárt, tehát kommunikációképtelen lenne.¹⁴

Sok félreértést kétségtelenül Luhmann kétértelmű megfogalmazásai szültek: „a rendszer nem használhatja saját műveleteit arra, hogy kapcsolatba lépjen a környezetével. Pontosan ezt mondja ki a műveleti, avagy operacionális zártság tétele. A műveletek [...] mindig csak a rendszerben lehetségesek, és nem használhatók arra, hogy kinyúljanak a környezetbe, ugyanis ha átlépnék a határokat, valami másnak kellene lenniük, nem rendszerműveleteknek.” (89. old.*). Még nagyobb értetlenséget váltott ki műveleti konstruktivizmusnak elnevezett ismeretelmélete: „Ha radikálisan fogalmazzunk, akkor azt mondhatjuk, hogy csak azért lehetséges az ismeret, mert nincsenek kapcsolatok a környezettel. Az ismeret nemcsak *annak ellenére*, hanem *azért* lehetséges, mert a rendszer műveletileg zárt.” (89. old. – Kiemelés az eredetiben.)¹⁵ Hát ezt meg hogyan kell érteni?

A rendszerek *műveleti* zártságának tétele annyit tesz, hogy a rendszer (ön)reprodukciónak biztosító műveletek mindig csak a rendszeren belül lehetségesek, ugyanakkor a rendszerek mind kauzálisan, mind energetikailag *nyitottak* (valamint a pszichikai és szociális rendszerek az értelemtartalmak számára is „hozzáférhető”). Fennállásuk szükséges feltétele, hogy a környezetükben, de *attól megkülönböztetve* (elkülönböződve) működhessenek. A rendszerre természetesen hat a környezete – illetve a környezetében levő más rendszerek –, de nem a rendszerek műveleti zártságának fel-

törésével, hanem a rendszer struktúráin keresztül átszűrődő zajokkal, irritációkkal. A rendszer kapcsolata környezetével tehát nem a műveletek, hanem a strukturális kapcsolódás (*strukturelle Kopplung*) szintjén megy végbe.¹⁶ A rendszer műveleti zártsága *nem zárja ki, hanem inkább feltételezi* a környezetével, illetve más rendszerekkel fenntartott kapcsolatot. Egy példát említve: az emberi test mint biológiai organizmus feltételül szolgál az annak bázisán rekurzív hálózatban gondolatokat termelő tudatnak. Hatással van rá és előfeltétele – a test halálával a tudat autopoioézis is széttorik –, de nem nyúl bele annak műveleti zártságába, nem determinálja a pszichikai rendszer műveleteit.

A zártság problémájához szorosan kapcsolódik a műveleti – más néven funkcionális – autonómia kérdése is. Gyakori félreértés, hogy Luhmann szerint egy rendszer – vegyük példának a gazdaság funkciórendszerét – miután a funkcionális differenciálódás során elkülönült, függetlenséget, illetve széles körű autonómiát nyer. Ez az autonómia és függetlenség ugyanis mindig *részlegesen* érvényesülő, *műveleti* autonómia. A gazdaság a maga műveleteinek meghatározásában természetesen autonóm, azonban működése számtalan rajta kívül álló rendszer teljesítményétől is függ. Idézem Luhmann: „A modern társadalomban a gazdasági rendszer, a jogrendszer vagy a politikai rendszer nagymértékben függetlenek, de ugyanolyan mértékben függenek is a környezettől. Ha a gazdaság nem virágozik, a politika nehéz helyzetbe kerül, és ha a politika nem tud biztonságot nyújtani például a jogon keresztül, vagy ha a politika túl erősen avatkozik be, akkor ez a gazdaság számára problémává válik. Különbséget kell tennünk – ez ismét a műveleti zártság téziséhez vezet vissza – egyfelől kauzális függőség/függetlenség, másrészt pedig a rendszer saját maga által létrehozott műveletei között.” (111. old.)

A zártság problémája végül a rendszer–környezet kapcsolat szűk keresztmetszetének vonatkozásában is megjelenhet. A műveletileg zárt rendszerek a környezetüknek csak viszonylag szűk szeletét észlelik, arra azonban rendkívül érzékenyek. Luhmann olvasása közben – hogy újra egy önreferenciális példát vegyek – minimalizálnunk kell a környezetünkben érkező zavaró körülményeket, hogy megfelelően koncentrálhassunk és megérthessük gondolatait. Ebben az értelemben írja: „A komplexitás redukciója, a környezetbeli események tömegének kizárása a rendszerre gyakorolt lehetséges befolyások sorából a feltétele annak, hogy a rendszer kezdeni tudjon valamit azzal a kevéssel, amit engedélyez. Vagy teljesen absztrakt módon megfogalmazva: *a komplexitás redukciója a feltétele a komplexitás növelésének.*” (115. old. – Kiemelés tőlem, É. M. Á.)

Ezzel a tétellel számtalanszor találkozhatunk az életműben, például magánál a rendszer fogalmánál, amit a korai Luhmann még a környezeti komplexitás redukálásaként és a rendszer saját komplexitásának felépítésével definiált. A kései, konstruktivista Luhmann differenciaelméleti megalapozást ad a rendszer definíciójának. A rendszer nem más, mint egy differencia –

mégpedig a rendszer/környezet differencia – műveletének eredménye. A rendszer e differencián keresztül különbözteti meg (különíti el) magát környezetétől. „Az élőlény például úgy hozza létre ezt a differenciát, hogy él, és folytatja az életet, amíg sikerül neki. A szociális rendszer azáltal hozza létre a rendszer és környezet közötti differenciát, hogy kommunikáció folyik.” (89. old.) Szemben az ontológiailag megalapozott elméletekkel – amelyeket Luhmann rendszerint éles kritikával illet¹⁷ –, a rendszerelmélet „nem valamely egységgel, kozmológiával, viláfgalommal, létfogalommal vagy hasonlóval kezdődik, hanem egy differenciával” (66. old.). Ez a művelet George Spencer Brown sokat idézett direktívájára utal: „Draw a distinction!” – tégy egy megkülönböztetést! De miképpen tud a kommunikáció differenciát létrehozni?

Ehhez röviden vissza kell nyúlni az értelem – Husserlével szoros rokonságot mutató – fogalmához, amelyet a korai Luhmann szintén a komplexitásredukció képességeként határozott meg.¹⁸ Míg a biológiai rendszerek materiális rendszerek materiális határokkal, a pszichikai és a szociális rendszerek *értelemrendszerek*, határaik *értelemhatárok*. A szociális rendszerek határait kommunikációs műveleteik kapcsolódási képessége (*Anschlussfähigkeit*) határozza meg: az egymásra következő műveletek kapcsolódása – vagy nem kapcsolódása – jelöli ki a rendszer határait. A rendszer működését (az egymásra következő kommunikációkat) pedig az autopoiesis biztosítja.

Az autopoiesis esetében nem a semmiből való teremtsérről van szó, hanem – miként azt a strukturális kapcsolódás esetében már láttuk – más rendszerteljesítmények felhasználásával és előállításával egyfajta *önépítésről*.¹⁹ „Nem a *creatio*val van dolgunk, vagyis nem a megteremtésével mindannak, ami szükséges, hanem csak az előállítással, azaz egy olyan feltételkontextusból való létrehozattal, ami amúgy is megvan, és feltételezhető.” (106. old.) Az autopoiesis fogalmát Luhmann – nem egyedül és nem is elsőként – a biológus H. R. Maturánától vette át és alkalmazta az értelemrendszerekre, eredetileg ugyanis a sejt életfolyamatainak cirkuláris reprodukcióját jelentette. „Ezeket a gondolatokat átvihetjük a szociális rendszerekre is, amennyiben sikerül találnunk egy olyan műveletet, amely [...] mindig ugyanaz és egyben kapcsolódóképes. [...] Szociális rendszer akkor jön létre, ha a kommunikáció kommunikációból alakul ki.” Luhmann-nál tehát: „A »kommunikáció« a fehérjéről stb. szóló biokémiai állítások ekvivalense.” (76. old.) Jóllehet elutasítja, hogy analógiáról vagy metaforáról volna szó, ezt az észrevételt többen megfogalmazták.²⁰ Luhmann szerint a fő ok a következő: „A szociológiai irodalom azon részében, amely elutasítja ennek a fogalomnak a szociális rendszerek elméletére való alkalmazását, az az elképzelés uralkodik, hogy az organizmusmetaforához hasonlóan itt is biológiai metaforáról van szó, amelyet ellenőrizetlenül és alkalmasint konzervatív szándékkal vittek át a szociális rendszerekre.” (107. old.) Ez máig vita tárgya.

Luhmann azonban mégsem kritikátlan e koncepcióval szemben, szerinte egyszerre értékeli túl és becsüli alá az autopoiesist. Túlértékeli, hiszen bevallja: „tulajdonképpen az autopoiesisszel semmit sem magyarázhatunk meg.” (108. old.) Ez a rendszerek működés módjának csupán *formális* leírása. Ugyanakkor alá is becsüli e megközelítés radikalizmusát – hiszen a műveleti zártáshoz és az autopoiesishez „az ontológiai tradíció azon ismeretelméletével való szakítás kapcsolódik [...], amely feltételezte, hogy a környezetből valami behatol a megismerőbe, és a megismerő rendszer saját magán belül reprezentálja, visszatükrözi, imitálja vagy stimulálja a környezetet” (108. old.). Márpedig a konstruktivista Luhmann éppen ezzel a tradícióval kíván radikálisan szembefordulni.

17 ■ Koroncai András idézett tanulmányában megmutatja, hogyan utasítja el Luhmann az ontológiai metafizikát, amely a létből hagyományosan kizárta a nemlétet. Vö. Koroncai: *i. m.*, különösen 89–103. old., továbbá: Niklas Luhmann: Az identitás – mi az, avagy miképpen működik? In: Luhmann: *Látom azt...* 32–59. old.

18 ■ Vö. Niklas Luhmann: Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In: *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Szerk. Némedi Dénes, ford. Felkai Gábor. *Szociológiai Füzetek*, 42. (1971.) 1987. 17–77. old.

19 ■ Karácsony András így a némileg megtévesztő „önteremtés” helyett „önépítésnek” fordítja e kifejezést. Vö. Karácsony András: Önépítés és megismerés. *Világosság*, 1988. 7. szám, 452–456. old.

20 ■ „Itt sem analógiáról [...], sem pusztán metaforikus nyelvhasználatról nincsen szó.” Niklas Luhmann: Autopoiesis als soziologischer Begriff. In: Hans Haferkamp – Michael Schmid (Hrsg.): *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 307. old. Lásd még: in: Niklas Luhmann: *Aufsätze und Reden*, 137. old.

Némedi Dénes így fogalmaz: „Az autopoiesis szempontjának előtérbe kerülése újdonság a luhmanni gondolatrendszerben, s bár néha nehezen szabadulhatunk attól a benyomásunktól, hogy inkább jól sikerült metaforáról, mint szigorú elméleti kategóriáról van szó, tagadhatatlanul befolyásolta az elméleti rendszer egészének fő érdeklődési irányait.” Némedi Dénes: Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő*, 1986. 2–3. szám, 202. old. (Kiemelés tőlem, É. M. A.).

21 ■ Úgy érzem, ez történt Némedi Dénes már idézett recenziójában, amikor így fogalmaz: „Habermas egyetemességre törekvő – a német idealizmus legjobb hagyományaihoz kapcsolódó – kommunikatív cselekvésemelvétele és diskurzusetikája, Luhmann szenttelen, minden partikuláris megfigyelői perspektívát relativizáló rendszerelmélete a (nyugati)német kultúrának ebbe a »nyugatosodásába« illeszkedik bele...” Némedi: *Reflexiók...* 117. old.

A konstruktivizmus tipológiájához vö. Karácsony András: Konstruktivizmus a társadalomelméletben. In: Cs. Kiss Lajos – Karácsony András (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. ELTE ÁJK, Bp., 1994. 13–27. old., valamint Karácsony: *Rendszer, autopoiesis...*, 269–329. old.

22 ■ Valamilyen tárgy az észlelés során csak akkor tud kiemelkedni a környezetéből, ha megfigyelhetően különbözik tőle. Hétköznapi példát említve: egy asztalon levő alma megfigyelése formálisan kizárólag az alma/nem alma megkülönböztetés első oldalának megjelölésével mehet végbe.

23 ■ Erre vonatkozik a magyar válogatás címe is: *Látom azt, amit te nem látsz*. A korábbi példát folytatva: ha az almát jelöljük meg a nem almával szemben, akkor sem a „nem almát”, sem az alma/nem alma megkülönböztetés egységét nem láthatjuk. Pontosan úgy, ahogyan a Necker-kockát sem láthatjuk egyidejűleg alulról és felülről.

KONSTRUKTIVIZMUS ÉS „RELATIVIZMUS”

A luhmanni művelti konstruktivizmus félreértéséhez vezet, ha egyfajta elbizonytalanító relativizmussal hozzuk összefüggésbe.²¹ Véleményem szerint Luhmann sokkal inkább a simmeli perspektivizmushoz, illetve a – mannheimi értelemben vett – relationalizmushoz jut el, amikor megfogalmazza, hogy minden megfigyeléshez, oktulajdonításhoz és hozzárendeléshez (*Zurechnung*) egy megfigyelőt, egy rendszerreferenciát kell kapcsolnunk. Minden ismeret konstrukció, s mint ilyen kizárólag egy megfigyelő rendszer perspektívájából (azaz megkülönböztetésével) jöhet létre. „Ténylegesen mindig hozzá kell gondolni a megfigyelőt, ha azt akarjuk mondani, hogy ez és ez van, [...] megjelölni valamely rendszerreferenciát, ha kijelentést teszünk a világról.” (130. old.) Ez messze ható következményei miatt mindenképpen magyarázatra szorul.

Luhmann-nál a megfigyelő nem kizárólag szubjektum (tudati rendszer) lehet, hanem átfogóbb rendszer is, mint például egy interakciós rendszer vagy a tudomány. Minden megfigyelés előzetes megkülönböztetést követel meg, a megfigyelés ugyanis csak a megkülönböztetés egyik oldalának megjelölésével valósulhat meg.²² Az ismeretkonstrukció így nagyban függ attól, hogy melyik megfigyelőrendszer milyen megkülönböztetéssel figyel meg – illetve bontja fel – a világot. Ebben az értelemben mondható: a megfigyelés (vagyis a konstrukció) mindig egy megkülönböztetést latba vető megfigyelőrendszer teljesítménye, és „mindig az a kérdés, hogy ki mondja ezt, ki teszi ezt, és melyik rendszerből kiindulva néz ki a világ így, és nem másként” (131. old.).

Ennek megfelelően „ha bevezetjük a megfigyelőt, akkor nincs semmi, ami a megfigyelőtől függetlenül lenne mondható. »Mindent amit mondanak egy megfigyelőn keresztül mondják«, mondja Maturana” (131. old.) – mondja Luhmann. A megfigyelések egymást is megfigyelik, itt éppen Maturana megfigyelését figyelte meg Luhmann, s ezzel a másodfokú megfigyelés szintjére lépett. A Heinz von Foerster által képviselt „másodfokú kibernetika” (*second order cybernetics*) luhmanni adaptációjának számos elméleti következménye van: *egyrészt* az ontológiai nyelvhasználat relacionálása, *másrészt* az ontológia egy sajátos megfigyelési módhoz rendelése, *harmadrészt* a paradoxon veszélyének ismételt feléledése, s *végül* a „vakfolt” problémája. Vegyük sorra őket.

1. Milyen változással jár a másodfokú megfigyelésekre való átállás? „[A]z egész rendszerelméleten keresztül húzódik valamiféle hasadás aszerint, hogy vagy az elsőfokú megfigyelések szintjén maradunk, és tényállásokat, tárgyakat írunk le – »léteznek« műveletek, »léteznek« szocializáció, »léteznek« tudat, »léteznek« élet stb. –, és ezt úgy állítjuk, mintha magától értetődő lenne, mintha [...] az szilárdan úgy lenne jelen, ahogy leírjuk, vagy pedig elfogadjuk azt a változatot, hogy minden mintegy valamilyen referenciára, megfigyelőre, megfigyelő rendszerre vagy pedig megfigyelő műve-

letre való tekintettel van modalizálva.” (131. old.)* A rendszerelmélet átállításával már „nincs szükségünk arra, hogy tudjuk, milyen a világ, ha tudjuk, hogy miképp figyelik meg, és ha a másodfokú megfigyelés területén orientálódhatunk.” (132. old.)* Ebben az esetben azt kell mondanunk: Weber szerint *így*, Durkheim szerint *úgy*, Bourdieu szerint *emígy*, Luhmann szerint *amígy* áll a világ. Ha ez relativizmus, akkor valamennyien relativisták vagyunk.

2. Ebből következik, hogy „az ontológia többé már nem a valóság olyan feltétele, amelyben részesülünk, és amelyről azt feltételezhetjük, hogy mindenki, ha csak elegendő mértékben megfontolja, ugyanazt a tényállást láthatja – hanem az *ontológia maga is egy megfigyelési sémává válik* [...] a lét és a nemlét differenciáján. Az ontológiai tradíciót leírhatnánk úgy, mint ennek a megkülönböztetésnek a felfedezését.” (130. old. – Kiemelés tőlem, É. M. Á.) Luhmann ezzel az érveléssel rendszeresen bírálja Habermast, aki nem haladta meg ezt az ontológiai tradíciót.

3. Kérdés, hogy a megfigyelés megfigyelésének szintjén tett állítás logikailag nem zúzza-e szét önmagát? Hiszen ha Luhmann maga is csak egy megfigyelő, akkor állításai nem lehetnek általános érvényűek. A válasza: „Ennél a körforgásnál látjuk, hogy mi magunk is újból előfordulunk a saját elméletünkben. Úgy látjuk magunkat, mint aki egyike a sok megfigyelőnek, aki elméleti megszállottja annak az eszmének, hogy mindent szét kell választani, aki az elméletében jó érveket tud erre vonatkozóan felhozni, és egyúttal meg is tudja konstruálni, hogy az általa megfigyelt valóságban [...] még más elméletek is vannak, amelyek ezt másképp csinálják.” (245. old.)* A luhmanni elméletben tehát megtalálható a luhmanni elmélet is: ez az újrabelépés, vagy George Spencer Brown kifejezésével a *re-entry*, amelynek segítségével Luhmann feloldja a rá leselkedő paradoxonokat.

4. Mivel minden megfigyelés egy megkülönböztetés egyik oldalának megjelölése, a megkülönböztetés másik oldala (illetve a két oldal egysége) jelöletlen, s ebben a műveletben megfigyelhetetlen marad. Ez a megkülönböztetett, de meg nem figyelt oldal George Spencer Brownnál az *unmarked state*. Ezért minden megfigyelés magában hordoz egy „vakfoltot”, ami az adott megkülönböztető-megjelölő műveletben nem látható. De nemcsak hogy nem láthatjuk, hanem még azt sem látjuk, hogy nem látjuk.²³ A „vakfolt” így minden egyes megfigyelési művelet szükségszerű velejárója. Ha egy további megfigyelés során – ami lehet önmegfigyelés is – egy másik művelettel figyeljük meg az első megfigyelést, akkor lehetőség van ugyan a vakfolt reflexiójára, a látencia megfigyelésére, de ennek a második megfigyelésnek is megvan a maga vakfoltja. Nincs tehát véglegesen kielégítő, abszolút megfigyelési mód, ugyanakkor egy végtelenül elbizonytalanító relativizmustól sem kell tartanunk. A másodfokú megfigyelés elméletének logikai természetességét a hazai Luhmann-recepció példáján fogom érzékeltetni.

AZ ÖRDÖGI LUHMANN

„Elsősorban Jürgen Habermas munkái kaptak az eddigiekben nagyobb publicitást [...] Niklas Luhmann pedig jórészt csak mint Habermas vitapartnere és Habermas ellenérvei szűrőjén jutott el a magyar szociológiai közvéleményhez”²⁴ – olvasható az 1987-ben megjelent első terjedelmesebb Luhmann-ismertetés előtt. A nyolcvanas évek közepéig a hazai szociológia a Habermas/Luhmann-megkülönböztetés előbbi oldalát jelölte meg, miközben Luhmann – kis túlzással – a megfigyeltlen „jelöletlen oldalon”, a vakfoltban ragadt. A szociológia nem látta, hogy nem látja Luhmann-t. E téren máig sem történt átütő változás,²⁵ s noha más szakterületek képviselői sokat tesznek e látencia megfigyelésért,²⁶ ez a honi szociológia művelői körében látszólag nem lel rezonanciára. Szociológusképzésünkben a második világháborút követő időszakra vonatkozóan a tág értelemben vett kritikai elmélet (Frankfurti Iskola, Habermas, Bourdieu) primátusa tapasztalható.²⁷ Ez nem is jelentene semmilyen problémát, ha emellett Luhmann is több figyelmet kapna. Mik lehetnek e rendkívül töredékes recepció főbb okai?

A hatvanas évek második felében újraintézményesülő hazai szociológia – érthető okokból – nem a „rendszerek” működését és funkcióteljesítményeit tekintette vizsgálati feladatának, a főként társadalmi-politikai mechanizmusok diszfunkciói iránt érdeklődő szociológusok körében a „rendszer” jelentése meglehetősen negatív konnotációjú kifejezés volt. Akkoriban (és ma is) a tudományos (és a hétköznapi) tapasztalatot inkább az – ebben az értelemben vett – „rendszerek” rosszul működése dominálta, így alkalmatlannak és idegennek látszott egy olyan elmélet, amely elfogulatlanul kérdez rá a rendszerek formális működésének hogyanjára. (E tekintetben a rendszerek – permanens – válságtendenciáit kritikai pozícióból tematizáló habermasi elmélet egyértelműen előnyben indult.) A nyolcvanas évek fokozatosan élenkülő közbeszédében a demokratikus ellenzék fő háttérbázisát nyújtó filozofusi-szociológusi miliő értelmiségi csoportjainak egy külső megfigyelőt tételező kritikai pozíció elfoglalására és artikulálására volt szükségük, aminek legfeljebb csak tagadását találhatták (volna) meg Luhmannban.

Nem meglepő tehát, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján lezajlott Habermas–Luhmann-vita után a – kritikai társadalomkutatás Frankfurti Iskolájával rokonszenvező – hazai szociológia Habermas szemén keresztül „szociáltechnológusként” kezdte látni Luhmann-t, pontosabban csak ezt látta bel(öl)e.²⁸ Megnehezíti Luhmann befogadását az is, hogy a társadalomelmélet-történetét rendkívüli részletességgel és mélységgel ismerő-kutató hazai elméleti szakemberek nem igazán tudnak mit kezdeni az olyan Luhmann által imamalom módjára hivatkozott szerzőkkel, mint H. R. Maturana, H. von Foerster, G. Günther vagy G. Spencer Brown, akik javarészt a *University of Illinois Biological Computer Laboratory* jához kötődnek. Noha Luhmann – mint az egyébként

tumaiból kitűnik – alaposan ismerte a társadalomelmélet klasszikusait is, nem hozzájuk kapcsolódott, s többször ironikusan egy helyben toporgóként ábrázolta őket és kanonikus szövegeiket. Vele szemben Habermas kétségtelenül az elmélettörténet legtermékenyebb belátásait szintetizálta előbb a tudományoság különféle teoretikus irányzataiból (re)konstruált megismerési érdekek vizsgálatában,²⁹ majd különösen a kommunikatív cselekvés elméletében.

Mindennek fényében sajnos nem volt elkerülhető, hogy Luhmann befogadása (pontosabban: be nem fogadása) a hazai szociológiában redukciókhoz, féloldalas interpretációkhoz vezessen, melyekben Luhmann a habermasi értelemben vett „rendszer” ideo-

24 ■ Előszó. In: Csepeli–Papp–Pokol: *i. m.* 9. old.

25 ■ Jól jelzi ezt, hogy Luhmann terjedelmes életművéből a most megjelent bevezető előadás-gyűjteményen kívül mindösszesen egyetlen rövidített (!) kötet jelent meg – amely a kiadó rentabilitásigényéből fakadóan maga is inkább a gyanútlan olvasókat célozza meg, címében egy „népszerű” témát ígérve (*Szezelem – szenvedély. Az intimitás kódolásáról.* Ford. Bogárné V. rág. József Műhely, Bp., [1982.] 1997. 231 old.), valamint két további tanulmánygyűjtemény olvasható magyarul: Luhmann: *Válogatás*, valamint Luhmann: *Látom azt...*

26 ■ A korai Luhmann kutatása elsősorban Pokol Béla nevéhez fűződik, aki azonban, miután Luhmann fokozatosan átdolgozta struktúrafogalmát és áttért – Pokol kifejezésével – a „módszertani punktualizmusra”, saját bevallása szerint elvesztette érdeklődését (a késsel) Luhmann iránt. Nagyon jelentős viszont Karácsony András munkássága a hazai Luhmann-kutatásban, továbbá meg kell említeni az aacheni egyetemről Bangó Jenő nevét is, aki az elmúlt években itthon is számos hasonló tárgyú írást publikált. Vö. az 1. l. ábjegyzettel, valamint Cs. Kiss – Karácsony: *A társadalom és a jog...*, valamint: Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv.* Rejtjel, Bp., 2002. 253 old. Az elmúlt évtizedben az irodalomtudomány is fordítások és elemző tanulmányok közlésével fordult Luhmann, valamint a konstruktivizmus felé. Vö. Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv I.* Ictus–JATE, Szeged, 1996., különösen: 91–158. old.; Odorics Ferenc: *Empirizmustól a KONstruktivizmusig.* Ictus, Szeged, 1996., különösen: 91–103. old., valamint Rákai Orsolya (szerk.): *A háló, a halászkok és a halak.* Osiris–Pompeji, Bp.–Szeged, 2001. különösen: 137–234. old.

27 ■ Mindez viszonylag jól nyomon követhető a képzések tanrendje, szigorlati tételei, a szociológiaelmélet oktatóinak publikációi alapján. A második világháborút követő modern szociológia elméletében Némedi Dénes szerint négy szerző – Habermas, Bourdieu, Giddens és Luhmann – munkássága a legjelentékenyebb. (Némedi Dénes: A négyek. In: *Modern szociológiai paradigmák.* Kézirat, 34–37. old.) Noha társadalomelméleti gondolkodóként Giddens még Luhmann-nál is kevesebb figyelmet kap hazánkban, neve – egy kézikönyv szerzőjeként, valamint Tony Blair politikai tanácsadójaként – mégis (el)ismertebb a szociológusok körében.

28 ■ Habermas – a kritikai/affirmatív megfigyelési sémában – ugyanis a társadalmiság mechanikus modelljének kidolgozásával, technicizált társadalomfogalommal, az uralom és elnyomás potenciálját is magában hordó „szociáltechnológia” képviselőtével vádolta meg Luhmann-t. Erről árulkodik Habermas és Luhmann közös vitakötetének címe is: *Társadalomelmélet vagy szociáltechnológia – Mire képes a rendszerkutatás?* (Jürgen Habermas – Niklas Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie. Was leistet die Systemforschung?* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1971.) Ehhez hasonlóan vált Adorno és Habermas nyomán a hazai társadalomkutatásban – az önmagát inkább kritikai racionalistának valló – Karl Popper is „pozitivistává”. Vö. Papp Zsolt (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus-vita a német szociológiában.* Ford.: Gelléri András. Gondolat, Bp., 1976. 515 old.

29 ■ Vö. Némedi Dénes: A megismerés érdeke. *BUKSZ*, 2006. tavasz, 19–26. old.

lógusának, a fennálló uralmi viszonyokat elleplező-igazoló teoretikusnak minősül. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a Habermas/Luhmann-megkülönböztetésben a humanista Habermas ellenképeként Luhmann a cinikus ördög szerepében, de legalábbis az ördöggel cimborálóként jelent meg.³⁰ Véleményem szerint leginkább mégis az a fejlemény sajnálatos, hogy a nagyon jelentős kognitív potenciállal bíró hazai elméleti szakemberek hajlamosak ma is egy Habermas/Luhmann-megkülönböztetésben gondolkodni, s ezzel összefüggően társadalompolitikai-világnézeti síkon értelmezni szembenállásukat.³¹ (Fontosnak tartom megjegyezni: nem Habermas ellen érvelek, nem akarom őt Luhmann szemével láttatni és elma-

rasztalni; meglátásom szerint viszont a kritikai/affirmatív megkülönböztetés helyett végre valóban fel kell tenni a kérdést: mire képes a rendszerkutatás? A válasz pedig biztosan nem *vagy* Habermas, *vagy* Luhmann, hanem Habermas *és* Luhmann kell hogy legyen.)

A VAKFOLT REFLEXIÓJA

Ha a most frissen megjelent könyvet már nem Habermas szemével olvassuk, megfigyelhetjük a látenciát: Luhmann-nak a rendszerek művelési hatékonyságát vizsgáló gondolatai *nem egy elnyomó rendszer hatalmi technikáinak javítását* célozzák! Ez csak abban az esetben lenne így, ha – miként Habermas – Luhmann is az életvilágban lehorgonyzott, attól szétkapcsolódó s azt gyarmatosító „rendszerrel” beszélne.³² Erről azonban szó sincsen, hiszen Luhmann-nál a rendszer fogalma átfog minden tudatot, minden testet, minden szociális rendszert, így a szeretet-szerelem (*Liebe*) médiumával közvetített intim rendszert is, amely Habermasnál *par excellence* életvilágbeli komponens.

Ennek nyomán fel kell tennünk a kérdést: a kritikai/affirmatív megkülönböztetésen keresztül töredékesen átszűrődő Luhmann „meghagyható”-e a rendszerigazoló-affirmatív oldalon? A rendszerek vizsgálata kizárólag az elnyomás hatékonyságnövelését célzó teoretikus vizsgálódás lehet, vagy a rendszerleírás elfogulatlan – nem kritikai – intenciója is létjogosultságot kaphat anélkül, hogy affirmatív válna? Nem gondolkodhatnánk arról is szociológusként, hogyan működhet jól a közigazgatás, hogyan lehet hatékony a gazdaság, hogyan folytathatnák sikeresen önszerveződésüket a civilszervezetek? Valóban olyan élesen szemben áll az emancipatorikus potenciál kibontakoztatásának frankfurti intenciója a rendszerek művelési hatékonyságát vizsgáló luhmanni megközelítéssel? Miért volna elutasítandó egy elmélet, amely biológiai, pszichikai és személyiségrendszerre bontja fel az embert, és mindhármát a szociális rendszerek környezetében helyezi el, ha ezzel az elmélet magyarázóereje és felbontási képessége (*Auflösevermögen*) növelhető? Lehet, hogy mégis elfogadható a cselekvésemélet elutasítása, ha jó érvek szólnak amellett, hogy a kommunikációt tekintsük a szocialitás alapelemének?³³ Biztos-e, hogy Luhmann a zöld mozgalmakkal szemben foglalt állást *Ökológiai kommunikáció* című könyvében, csak mert azt állította, hogy az ökológiai problémák csak annyiban társadalmiak, amennyiben kommunikálunk róluk?³⁴ Azt hiszem, ezek a kérdések egy komplexebb Luhmann-kép kialakítását sürgetik.

A luhmanni elmélet azonban nemcsak önmagában érdekes, hanem a kritikai elmélet képviselőivel való összevetésben is. Hasznos lenne Luhmann szociális-rendszer-elméletét és Bourdieu mezőelméletét egy empirikus kutatás elméleti keretként „egymás mellé tenni”, s megnézni, mire jutunk az egyikkel, s mire a másikkal. Bár e teóriák lényegesen eltérő intencióval íródtak,³⁵ s összeillesztésük mindig csak részleges le-

30 ■ Luhmann némi áthallással maga is utal erre Szociológia és ember c. magyarul is olvasható szövegében in: *Látom azt...* (1995.) 1999. 119–132. old. (Az ördögi Luhmann képét egy teljességgel véletlenszerű és jelentéktelen mozzanat is felidézheti, ugyanis a *Soziale Systeme* a Suhrkamp zsebkönyvtárának 666. köteteként, lángvörös felirattal jelent meg.)

31 ■ A hazai elméleti mezőben is értelmezhető a „Látom azt, amit te nem látsz” ironiája. Ez eredetileg egy – a kötetben is megtalálható – előadás címe, amelyet Luhmann Frankfurtban (talán éppen Habermas jelenlétében) tartott meg. A szöveg csattanója az utolsó mondatokban van: „Ha azonban az a kérdés érdekel bennünket, hogy eljuthatunk-e – és ha igen, akkor hogyan – e század végén a modern társadalom önmagában (hol másutt?) történő önábrázolásához, akkor [...] az ítéletem így szól: *Frankfurtban nem.*” Luhmann: *Látom azt...* (1990.) 1999. 118. old. Karácsony András egy helyütt úgy véli, hogy a kritikai/affirmatív megkülönböztetés politikailag baloldali/jobboldali differenciaként értelmeződik, amelybe Luhmann csak jobboldaliként sorolható be – helytelenül. Vö. Karácsony: *Rendszer, autopoiesisz...* 294–295. old.

32 ■ Míg Habermasnál a „rendszer” az életvilággal (*Lebenswelt*) szemben álló elképzelés (ahol e két komponensnek morális aspektusai is vannak), addig Luhmann-nál a rendszer a világból (*Welt*) való kiemelkedésével szűkségképpen a környezetet (*Umwelt*) – szó szerint: a környező világot – hagyja vissza, de rendszer és környezet megkülönböztetése nem értéktelített! Habermas fogalomalkotása (társadalom = rendszer + életvilág) nem véletlenül hasonlít Luhmannéra (világ = rendszer + környező világ), hiszen Habermas *A kommunikatív cselekvés elméletének* második kötetét *A funkcionálista és kritikája* címmel, jó részt Parsonsszal és Luhmann-nal vitatkozva, tőlük is tanulva fejtette ki. Vö. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns. II. Band. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1981.

33 ■ Némedi Dénes így fogalmaz: „Az ismertető [...] azt azonban nem tagadhatja le, hogy a siker nagyobb lehetőségét sejtí egy olyan elméletben, amely az interaktív kapcsolatban álló, kommunikáló cselekvők képességeiből és teljesítményeiből indul ki...” Némedi: Niklas Luhmann: *Soziale...* 207. old. (Kiemelés tőlem, E. M. Á.) Luhmann érveire lásd: A „cselekvésemélet” problémái című fejezetet a jelen kötetben (235–243. old.).

34 ■ Némedi Dénest idézem: „Luhmann sem riadt vissza az explicit kordiagnosztikától. Az ökológiai kommunikációval foglalkozó, a *zöld mozgalmakkal határozottan szembeforduló* könyve nagy hatású és nagyon tanulságos olvasmány.” Némedi: *Reflexiók...* 120. old. (Kiemelés tőlem, E. M. Á.)

35 ■ Újra Némedi Dénest idézem: „Bourdieu mező-elmélete és a luhmanni rendszerelmélet között vannak bizonyos felszíni hasonlóságok. Bourdieu meglegedett annak rövid konstatálásával, hogy alapjában véve a két elméletnek nincs köze egymáshoz – ami igaz is.” Némedi Dénes: *A kabil paradigma. Szociológiai Szemle*, 2004. 3. szám, 34. old.; vö. Pierre Bourdieu: *A mezők logikája.* In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez.* II. Új Mandátum, Bp., (1992) 2000. 432. old.

het, véleményem szerint egy effajta „elméleti kettős látással” kölcsönösen korrigálhatnánk e két elmélet azon egyoldalúságait, amelyeket – mint funkcionalista, illetve konfliktuselméleti megközelítésmódok – eleve magukban hordoznak.³⁶ Csak néhány „illesztési pont”, ahol párhuzam lelhető fel: a megfigyelés megfigyelése és a „tárgyasítás tárgyasítása”,³⁷ a funkciórendszer szimbolikusan általánosított kommunikációs médiuma és a mező specifikus tétje és tőkéje, megfigyelésmélet és a definíciós hatalom koncepciója, a tudomány mint luhmanni funkciórendszer és mint bourdieu-i mező történeti vizsgálata, a funkciórendszerek értelmi szelekciója és a folyamatos mezőbeli harcok eredményeképpen alakuló szabályrendszer összevetése, valamint a más-más forrásból, de mindkét oldalon megjelenő konstruktivista ismeretelmélet.³⁸ Véleményem szerint a luhmanni kommunikációfogalomban is benne rejlő megfigyelésteóriának és a diskurzus-hatalom-tudás foucault-i elméletének összekapcsolásával talán még ama „hiányzó hatalomelmélet” körvonalai is felvázolhatók, amelynek kifejtése mind Luhmann-nál, mind Habermasnál elmaradt.³⁹

Habermasszal vagy nélküle, mindenesetre itt az ideje és a lehetősége, hogy a hazai szociológia is bevezetődjék Luhmann rendszerelméletébe. Pontosabban – kifordítva a re-entryt – újra bevezesse magát a kései Luhmann elméletébe is, ahol már nem egy Parsons-követő rendszerideológust lát benne. (Ugyanakkor természetesen sem lehetőség, sem szükség nincs arra, hogy a hazai elméleti szociológia „luhmanniánussá” váljék.) Luhmann ki kell emelni a hazai Habermas-kutatások lábjegyzeteiből, és be kell emelni az oktatásba is, mert egyenrangú szerzőként saját jogán is figyelmet érdemel.

E kötet megjelentetése a sorozatszerkesztő Berényi Gábort dicséri: ő látta meg, hogy (még) nem a *Szociális rendszerekre*, hanem a bevezetésre van szükség, különösen az oktatásban. A fordítást szintén ő ellenőrizte, s itt már adódnak gondok. Brunzel Balázs – a Münch–Luhmann-vita nyelvezetén edződött fordító⁴⁰ – a luhmanni terminológia magyar megfelelőit kevés kivétellel jól találta meg, azonban a nyelvi-stilisztikai csiszolatlanság több helyütt a szöveg olvashatóságának rovására ment. Tévedések, nyomdahiábák is rendre felbukkannak a szövegben, néhányra mindenképpen szeretném felhívni a figyelmet. Dirk Baecker előszavában például a *Herausgeber* – ami a német könyvkiadásban egyértelműen a szerkesztőt jelöli (a *Hrsg* rövidítés konvencionálisan a szerk-nek feleltethető meg) – a tükörfordításban *kiadóvá* vált. Így a *könyvkiadó (Verlag)* és a *szerkesztő* összemosásából az alábbi módosult értelmű mondat fakadt: „A kiadó másfajta felelősséget vállal magára a könyvért, mint annak szerzője.” (9. old.). Valójában itt Baecker önmagáról, s nem a könyvkiadóról beszél, ennek megfelelően az előadásjegyzék kiadása is Baecker „felelőssége”. Emellett egy egész mondat is kimaradt a magyar előszóból, amelyben Baecker éppen arra hív-

ná fel a figyelmet, hogy részletesebb és pontosabb magyarázatokért az olvasó forduljon más Luhmann-kötetekhez, köztük a *Soziale Systemé*hez. A magyar kiadás gondozói bizonyára úgy érezték, hogy mivel az olvasók úgysem férnek hozzá e kötethez anyanyelvükön, e mondat nyugodtan ki is hagyható.

A fordító később Parsons 1937-ben megjelent cselekvésméleti művét *The Theory of Social Action*nek keresztelte el az eredeti cím (*The Structure of...*) helyett (20. old), ami azért is furcsa, mert három oldalal később már helyesen szerepel e mű címe. Később Parsons AGIL sémájának megértését a fordító tovább nehezíti, amikor a 29. oldalon található 2. ábra jobb felső „integrációs” rubrikájába *Cselekvési rendszert* ír *Szociális rendszer* helyett. Tévedése a 2. ábra címével, vagy a 3. és 4. ábrával történő összevetés esetén is kiderülhetett volna. Végül még egy megjegyzés: Luhmann gyakran beszél európai (*alteuropäisch*) szemantikáról, illetve tradícióról. A fordítót, illetve a lektort meglephette ez a kifejezés is, ugyanis rendre *régi európaiként* magyarítják (pl. 34., 171., 175, 324. old.). E tévedések és a sok-sok – itt nem részletezendő – nyomdahiaba mellett az olvasást mégis inkább a fordítás nehézkes stílusa teszi döcögőssé. Kár érte. Remélhetőleg mindez mégsem állja útját az előadásszöveg és a luhmanni elmélet szélesebb körű befogadásának: egy komplexebb recepciónak.⁴¹ □

36 ■ A konfliktuselméleti és funkcionalista perspektívák szintéziskísérletéhez vö. Gerhard Lenski: Hatalom és privilégium. Ford. Szalai Éva. In: Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum, Bp., (1984.) 1997. 302–340. old., valamint Pokol Béla: A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 2004. 3. szám, 36–51. old. (Pokol Bélának a „globális uralmi rendre” vonatkozó fejtegetései elválasztandók e problémától)

37 ■ Pierre Bourdieu: Die Objektivierung objektivieren. In: Pierre Bourdieu: *Sozialer Sinn. Kritik der theoretischen Vernunft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, (1980) 1987. 57–78. old.

38 ■ További párhuzamokhoz vö. Armin Nassehi – Gerd Nollmann (szerk.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorienvergleich*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004. 272 old. Meglátásom szerint az összehasonlítás Pokol Béla munkájánál részletesebben is kidolgozható. Vö. Pokol Béla: Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához. In: uő: *Szociológiai elmélet*, 487–505. old.

39 ■ Vö. Némédi Dénes: A hiányzó hatalomelmélet. In: *Modern szociológiai paradigmák*. Kézirat, 165–168. old. Bár a „hatalom” fogalma igen ritka Luhmann írásában, egy rövidke könyve éppen ezt vizsgálja szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumként. Vö. Niklas Luhmann: *Macht*. Lucius&Lucius (UTB), Stuttgart, 1975.

40 ■ Vö. Brunzel Balázs: Richard Münch Luhmann-kritikája. *INCO* (Internetes folyóirat), 9. szám <http://www.incol.hu/inco9/global/cikk4h.htm>

41 ■ Köszönettel tartozom az ELTE TÁTK Doktori Iskolájának keretében tartott „Modern szociológiai paradigmák” című műhely vezetőinek: Némédi Dénesnek és Somlai Péternek, illetve a szeminárium hallgatóinak, hogy lehetőséget adtak e recenzio első változatának megvitatására.